

Фларыян Чарнышэвіч

НАДБЯРЭЗІНЦЫ

Раман у трох частках,
заснаваны на рэальных падзеях

Пераклад з польскай

Мінск
Выдавец А.М. Янушкевіч
2017

УДК 821.162.1-31
ББК 84(4Пол)-44
Ч-21

Пераклад з польскай:

Кацярына Маціеўская (ч. 1, раздз. I–XXVIII), Алена Пятровіч (ч. 3, раздз. XI–XXIV), Марына Шода (ч. 2, раздз. XXIX–XXXVII; ч. 3, раздз. I–X), Ганна Янкута (ч. 1, раздз. XXIX–XXXV; ч. 2, раздз. I–XXVIII) паводле выдання: Czarnyszewicz F. Nadberezyńcy. Kraków: Arcana, 2010.

Пад рэдакцыяй Марыі Мартысевіч

У афармленні вокладкі выкарыстаны фрагмент карціны
Вітольда Бялыніцкага-Бірулі «Блакiтнай вясной»
(Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь)

*Кніга выдадзена пры падтрымцы
Польскага інстытута ў Мінску*

Чарнышэвіч, Ф.

Ч-21 Надбярэзінцы : раман у трох частках, заснаваны на рэальных падзеях / Фларыян Чарнышэвіч ; пер. з пол. К. С. Маціеўскай [і інш.] ; пад рэд. М. А. Мартысевіч. — Мінск : А. М. Янушкевіч, 2017. — 664 с.

ISBN 978-985-7165-14-8.

«Надбярэзінцы» — самы вядомы твор Фларыяна Чарнышэвіча, польскага пісьменніка, які паходзіў з тэрыторыі сённяшняй Беларусі і з 1924 года жыў у Аргентыне. Гэтая авантурна-меладраматычная эпопея, напісаная на аўтабіяграфічным матэрыяле, апавядае пра драматычны лёс жыхароў шляхецкіх засценкаў на землях паміж Бярэзінай і Дняпром у 1911–1920 гадах. Яе першае выданне ў 1942 годзе прайшло незаўважна, па-новаму было адкрыта польскімі інтэлектуаламі ў 1950-я гады, атрымаўшы надзвычай ухвальныя водгукі за рэалістычнасць і маштабнасць твору.

УДК 821.162.1-31
ББК 84(4Пол)-44

ISBN 978-985-7165-14-8

© Copyright for the Polish edition ARCANA, 2010
© Пераклад на беларускую мову, выданне на беларускай мове, афармленне. Выдавец А.М. Янушкевіч, 2017

Ад перакладчыц

Шаноўны чытач!

Ты трымаеш у руках кнігу, напісаную мовай, якую вялікі прыхільнік кнігі, наш зямляк, мастак і пісьменнік Юзаф Чапскі, назваў мовай «словатворчай, звонкай, напалову беларускай». Асаблівасць гэтай мовы ў тым, што напоўніцу зразумець яе без дадатковых тлумачэнняў магла толькі адна пэўная супольнасць людзей — польскамоўныя жыхары Беларусі першай паловы XX стагоддзя. Сёння такіх людзей амаль не засталася. Жыхары сучаснай Польшчы, чытаючы гэты раман, сустракаюцца з пэўнымі цяжкасцямі і мусяць карыстацца перакладам у зносках, колькасць якіх можа дасягаць дзесяці на старонку. Такім чынам, вострасюжэтнае лёгкае чытво даецца ім цяжкавата, нібы яны маюць справу з нейкім мудрагелістым філасофскім трактатам.

Пераклад «Надбярэзінцаў» з «напалову беларускай мовы» на «мову амаль цалкам беларускую», з аднаго боку, крыху прычасаў неверагодную мешаніну дыялектаў і стылю. А з іншага — стварыў унікальную сітуацыю, калі жыхары сучаснай Беларусі, як і іх бабулі і дзядулі, могуць без асаблівых перашкодаў сачыць за захапляльным сюжэтам.

Зычым лёгкага і прыемнага чытання!

Засцяпковая Атлантыда Фларыяна Чарнышэвіча

Імя і прозвішча аўтара гэтай кнігі мала што кажуць сённяшняму беларускаму чытачу. Воляй абставін склалася так, што ягоныя творы з цяжкасцю прабівалі сабе шлях і да польскамоўнага чытача, для якога былі ад пачатку напісаныя, а да перакладаў на іншыя мовы справа тым больш не даходзіла. Увогуле працэс уключэння ў беларускі кантэкст літаратурнай спадчыны, створанай па-польску выхадцамі з нашых земляў у XX ст., ідзе надта марудна і складана. Нават творы такой раскручанай і рамантызаванай асобы, як Сяргей Пясецкі пачалі выдавацца па-беларуску ці па-расійску толькі ў апошняе дзесяцігоддзе, ды і тое пакуль што перакладзеныя і выдадзеныя яны далёка не ўсе. Тым не менш гэтыя аўтары ўсё ж такі паціху-памалу сімвалічна вяртаюцца на радзіму, і сёння нарэшце прыйшоў час Фларыяна Чарнышэвіча.

Фларыян Чарнышэвіч, выхадзец з дробнай засцяпковай шляхты, нарадзіўся 2 ліпеня 1900 г. у Бабруйскім павеце. Адукацыю ён атрымаў, скончыўшы 4 класы расійскай народнай школы ў Бабруйску, а па-польску навучыўся чытаць і пісаць у патаемнай польскай школе. Браў удзел у польска-савецкай вайне 1919–1920 гг. у якасці выведніка, пасля яе заканчэння перабраўся ў Вільню, дзе нейкі час служыў у паліцыі. У 1924 г. праз цяжкія жыццёвыя абставіны эміграваў у Аргентыну, дзе тры дзясяткі гадоў працаваў простым рабочым на бойні непадалёк ад горада Ла-Плата. У гэтай краіне Чарнышэвіч пражыў да самай сваёй смерці, а памёр ён 18 жніўня 1964 г.

У значнай ступені аўтабіяграфічны раман «Надбярэзінцы» быў літаратурным дэбютам Фларыяна Чарнышэвіча, які адбыўся тады, калі аўтару ўжо было больш за сорак гадоў. Упершыню раман быў выдадзены друкам у Буэнас-Айрэсе пры падтрымцы польскіх эміграцыйных асяродкаў у Аргентыне. Адбылося гэта ў 1942 г., у самы разгар Другой сусветнай вайны. Праз гэтую акалічнасць твор спачатку не быў асабліва заўважаны, тым больш што і прозвішча аўтара нікому нічога не казала. Ёсць, праўда, сведчанні, што пэўная частка накладу ўсё ж дайшла да польскіх жаўнераў, якія дыслакаваліся ў Вялікабрытаніі, і займела сярод іх вялікую папулярнасць. Першыя водгукі на кнігу з боку прафесійных пісьменнікаў і крытыкаў з'явіліся, аднак,

толькі ў канцы 1940-х гг. I, трэба сказаць, рэакцыя польскага літаратурнага асяроддзя (праўда, з аб'ектыўных прычынаў толькі эміграцыйнага) была надзвычай пазітыўная. Захопленыя водгукі на раман Чарнышэвіча пакінулі такія вядомыя ўжо ў той час літаратары, як Міхал Крыспін Паўлікоўскі, Мельхіёр Ваньковіч, Чэслаў Мілаш, Ежы Стэмпоўскі, Юзаф Чапскі. Рэцэнзенты сцвярджалі, што гэта кніга, «поруч з якой Рэймант штучны і халодны, поруч з якой можна думаць толькі пра “Пана Тадэвуша”» (Ю. Чапскі), што «ў рамане Чарнышэвіча — “Крыжакі”, “Патоп” і “Пан Тадэвуш” адначасова» (Ч. Мілаш), што «як “Ціхі Дон” — гэта эпас казацтва ў часе міру і вайны, так “Надбярэзінцы” — эпас засцяпковай шляхты. [...] Без ваганняў выкарыстаю яшчэ мацнейшае параўнанне: “Надбярэзінцы” — гэта “Вайна і мір” нашых польскіх ускраін» (М. К. Паўлікоўскі).

Нягледзячы на такія хвалебныя водгукі, дайсці да масавага польскамоўнага чытача раман Чарнышэвіча ў той час не меў аніякіх шанцаў. Пасля заканчэння Другой сусветнай вайны Польшча больш чым на 40 гадоў стала камуністычнай, і дазволіць афіцыйна перавыдаваць і распаўсюджваць твор з выразнай і бескампраміснай антыбальшавіцкай рыторыкай яе ўлады не маглі. Таму да краху камунізму раман Чарнышэвіча быў адзін раз перавыдадзены толькі ў канадскім Таронта ў 1976 г., то бок перавыданне зноў-такі было фактычна даступнае толькі польскім эмігрантам. Адно ў 1991 г. «Надбярэзінцы» ўпершыню выйшлі ў свет у люблінскім выдавецтве «FIS» ды сталі вядомыя і суайчыннікам аўтара ў метраполіі, хоць для таго каб уключыцца ў сімвалічны для палякаў літаратурны пантэон, час быў ужо страчаны. Характэрна, што патрэба ў наступным выданні «Надбярэзінцаў» у Польшчы з'явілася толькі ў 2010 г., калі раман быў перавыдадзены ў кракаўскім выдавецтве «Агсапа». У Беларусі ж, як адзначалася вышэй, пра гэты твор большасць аматараў прыгожага пісьменства дагэтуль у найлепшым выпадку ведае толькі па чутках, бо раней па-беларуску быў даступны адно невялікі ўрывац з рамана, надрукаваны два гады таму ў адным з тэматычных нумароў часопіса «Arche»¹.

Між тым акурат беларускаму чытачу гэты твор мусіць быць не менш цікавы, чым польскаму, бо дзеянне рамана Фларыяна Чарнышэвіча цалкам адбываецца на тэрыторыі Беларусі, а ягоныя героі — людзі, моцна павязаныя з гэтай зямлёй. У творы адлюстраванае жыццё дробнай засцяпковай шляхты міжрэчча Бярэзіны і Дняпра, якая сто гадоў таму была гарманічным і неадменным элементам у этнічнай і сацыяльнай мазаіцы рэгіёна. Героі кнігі жывуць,

¹ Чарнышэвіч Ф. Надбярэзінцы. Фрагменты з рамана / З польскай мовы пераклала С. Рогач // Arche. 2014. № 10. С. 129–152.

працуюць і змагаюцца на тэрыторыі тагачаснага Бабруйскага павета Мінскай губерні (сучаснага Клічаўскага раёна Магілёўскай вобласці), і нават сёння знаёмыя з гэтым рэгіёнам людзі могуць пры жаданні без асаблівых цяжкасцяў прайсці, прынамсі ў думках, іхнымі сцежкамі. Пагатоў вядомы і дакладны зыходны пункт для такога падарожжа: да сёння існуе (хоць, як і большасць дробных населеных пунктаў Беларусі, у стане вымірання) вёска Смалярня, якая ў пачатку XX ст. была шляхецкім засценкам і вакол якой так ці іначай круціцца сюжэт усіх трох частак рамана «Надбярэзінцы».

Міхал Крыспін Паўлікоўскі нездарма ў свой час параўнаў чарнышэвіцкіх «Надбярэзінцаў» з шолахаўскім «Ціхім Донам». Абодва гэтыя творы — пра адзін і той жа гістарычны перыяд, ды і сюжэтна пабудаваныя падобна. У «Надбярэзінцах», як і ў славутай эпопеі Міхаіла Шолахава, сюжэтная лінія твора пачынае развівацца з апошніх мірных гадоў Расійскай імперыі, а затым героі перажываюць выпрабаванні Першай сусветнай вайны, дзвюх рэвалюцый 1917 г. і наступных крывавых ваенных дзеянняў на руінах імперыі. Удзел герояў «Надбярэзінцаў» у маштабных гістарычных падзеях удала спалучаецца з побытавымі замалёўкамі, якія перадаюць атмасферу штодзённага традыцыйнага жыцця шляхецкага засценка, які як з’ява дажываў апошнія гады ці нават месяцы. Як слухна пісаў Юзаф Чапскі ў адным са сваіх лістоў, «гэтая кніжка [...] застанецца і будзе сведчыць пра тую Атлантыду».

Пачатак рамана занурае нас у атмасферу, у якой даводзілася жыць жыхарам дробнашляхецкіх засценкаў рыма-каталіцкага веравызнання ў пачатку XX ст. Каталікі ў т. зв. Паўночна-Заходнім краі былі афіцыйна дыскрымінаванай групай насельніцтва, асабліва пасля паўстання 1863–1864 гг. Абмежаванні, уведзеныя яшчэ адміністрацыяй Міхаіла Мураўёва, тычыліся не толькі рэлігійнай, але і эканамічнай ды культурна-асветніцкай сфераў. Так, «асобам польскага паходжання» (фактычна, усім каталікам) паводле закона ад 10 снежня 1865 г. забаранялася набываць зямлю на тэрыторыі краю, прычым забарона тычылася ўсіх пластоў насельніцтва — як памешчыкаў ды шляхты, так і сялян ды мяшчан. Новыя каталіцкія храмы ўзводзіць было забаронена, і нават многія з тых, якія існавалі раней, закрываліся. Акрамя таго, забаранялася пераходзіць з праваслаўнага веравызнання ў іншыя, а дзеці са змяшаных шлюбаў, калі адзін з бацькоў быў праваслаўным, мусілі хрысціцца ў праваслаўнай царкве. Забаранялася не толькі арганізацыя польскамоўных школ, але нават правядзенне на польскай мове заняткаў Закона Богага. Больш за тое — вучняў-каталікоў у многіх навучальных установах прымушалі маліцца паводле праваслаўнага абраду.

Сітуацыя пачала пакрысе мяняцца яшчэ з канца XIX ст., калі былі ўведзеныя пэўныя палёгкі ў справе набыцця каталікамі зямлі, але сапраўды значныя змены прынеслі толькі рэвалюцыйныя падзеі 1905–1907 гг. 17 красавіка 1905 г. быў выдадзены царскі ўказ, які ўвайшоў у гісторыю як «указ аб верацярпімасці». Паводле яго, грамадзянам імперыі дазвалялася пакідаць праваслаўе і пераходзіць у іншыя канфесіі. Таксама дазвалялася пры неабходнасці і наяўнасці сродкаў будаваць новыя каталіцкія храмы, а выкладанне Закона Богага мусіла адбывацца «на прыроднай мове вучняў, прычым выкладаць павінныя духоўныя асобы адпаведнага веравызнання, і толькі пры іх адсутнасці — свецкія настаўнікі такога ж веравызнання». Паводле палажэння ад 1 мая 1905 г. каталікі атрымалі права пашырыць свае зямельныя ўладанні ў памеры да 60 дзесяцін на двор, а таксама арандаваць ды прымаць у заклад зямельную маёмасць усіх відаў без абмежавання памераў і тэрмінаў. Праўда, у наступныя гады, пасля таго як рэвалюцыя 1905–1907 гг. пайшла на спад і ў Расійскай імперыі пачаўся перыяд рэакцыі, новыя заканадаўчыя акты гэтыя саступкі зноў абмяжоўвалі і часам на практыцы зводзілі на нішто.

Тагачасныя ўмовы жыцця палякаў (каталікоў) «Паўночна-Заходняга краю» адлюстроўваюцца Фларыянам Чарнышэвічам праз апісанне жыцця шляхецкай сям’і Балашэвічаў. Жывучы ў пачатку дзеяння рамана на арандаваным хутары (пераезд у Смалярню адбыўся крыху пазней), яны мусяць не па сваёй волі пастаянна ўступаць у канфлікты з мясцовымі праваслаўнымі сялянамі, цярапец прыдзіркі з боку дзяржаўнай адміністрацыі, сутыкацца з цяжкасцямі пры атрыманні адукацыі (нават расійскай, не кажучы ўжо пра польскую). У найбліжэйшых ваколіцах доўгі час не было ніводнага касцёла, і таму штодзённыя рэлігійныя патрэбы забяспечваліся самастойна, без удзелу святароў. Касцёл у Бабруйску ўдалося аднавіць толькі пасля 1905 г., а дазволу на будаўніцтва яго ў найбліжэйшым да Смалярні мястэчку Вонча (хутчэй за ўсё, гэта зборны вобраз тыповага для таго рэгіёна мястэчка, бо рэальнага населенага пункта з дакладна такой назвай у ваколіцах не было) атрымаць ад уладаў так і не ўдалося. Стах Балашэвіч (менавіта ягоным прататыпам, як лічыцца, быў сам аўтар) праз сваю ўпартую каталіцкасць і выразную польскую свядомасць сутыкаецца з кпінамі ды пераследам з боку аднакласнікаў, настаўніка і праваслаўнага святара падчас навучання ў народнай школе ў Вончы. Пры гэтым міжнацыянальныя і міжрэлігійныя канфлікты не толькі талеруюцца, але і свядома арганізуюцца школьнай адміністрацыяй.

Варта тут адзначыць, што губерні Усходняй Беларусі (большая частка Мінскай, Магілёўская, Віцебская) мелі ў справе польскасці і каталіцкасці відавочную спецыфіку ў параўнанні з большай часткай Віленшчыны і Гарадзеншчыны. У апошніх каталіцкае насельніцтва шмат дзе складала пераважную большасць, прытым да гэтай канфесіі належалі як мясцовае дваранства ды мяшчанства, так і многія сяляне. Сяляне-каталікі мелі тут, як правіла, вельмі размытую нацыянальную свядомасць, разам з праваслаўнымі суседзямі яны часта актыўна супрацьпастаўлялі сябе панскаму двару, а тым самым і польскасці, якая з ім асацыявалася. Менавіта ў гэтых рэгіёнах перад Першай сусветнай вайной пачаў дастаткова актыўна развівацца новапаўсталы беларускі нацыянальны рух, які закрануў у тым ліку і частку каталіцкага насельніцтва. З гэтай прычыны нават многія тагачасныя польскія даследчыкі, як, напрыклад, Эдвард Малішэўскі, мусілі прызнаваць, што далёка не заўсёды ў гэтых мясцінах каталіцкасць была роўная польскасці. У той жа час, кідаючы погляд на іншыя беларускія губерні, даследчык адзначаў:

У тых губернях Белай Русі, дзе праваслаўнае беларускае насельніцтва жыве кампактнай масай, каталіцтва амаль заўсёды — сінонім польскасці. Сярод праваслаўнага атачэння, якое даволі хутка знешне русіфікуецца, нават сяляне-каталікі, не кажучы ўжо пра мяшчан і дробную шляхту, выдатна ўсведамляюць розніцу ў абедзвюх культурах і ўсім сэрцам імкнуцца да польскасці. Таму мы будзем вельмі блізкімі да праўды, калі тут ужо ўсіх каталікоў будзем лічыць палякамі².

Бабруйскі павет, у якім жылі героі рамана Фларыяна Чарнышэвіча, быў акурат такім рэгіёнам. У ім, паводле звестак Малішэўскага, заснаваных на расійскай урадавай статыстыцы, на 329 069 чалавек усяго насельніцтва толькі 16 600 (5%) былі палякамі. Не нашмат лепшая для польскасці сітуацыя была і ў суседніх паветах Мінскай і Магілёўскай губерняў. У Барысаўскім з 294 014 чалавек такімі былі прызнаныя 39 329 (13,3%), Ігуменскім — з 297 764 чалавек 31 136 (10,4%), Мазырскім — з 236 704 чалавек 11 897 (5,01%), Рэчыцкім — з 287 378 чалавек 10 624 (3,6%), Быхаўскім — 2 500 (1,5%), Рагачоўскім — 6 700 (2,8%)³. Прытым асноўную масу каталіцкага (польскага) насельніцтва тут складала дробная засяцкавая шляхта, якая звычайна мела мясцовыя карані і вяла радавод ад колішніх шляхецкіх родаў Вялікага Княства Літоўскага.

² Maliszewski E. Polacy i polskość na Litwie i Rusi. Wyd. 2. Warszawa, 1916. S. 25–26.

³ Ibid. S. 26.

Сучасны польскі даследчык Дарыюш Тарасюк, акрэсліваючы ў сваёй манаграфіі гэтую катэгорыю насельніцтва, адзначаў:

Эканамічная дыскрымінацыя палякаў, русіфікацыя краю і гаспадарчая занядбанасць беларускіх земляў выклікалі яе [засяянкавай шляхты. — А.П.] паўперызацыю. Адсутнасць запатрабавання на працоўныя рукі ў буйных гарадах змушала іх заставацца ў засценках і тым самым ізалявала ад уплыву русіфікацыі. Іх герметычнасць аказалася фактарам, які кансерваваў дробнашляхецкую культуру і ахоўваў яе ад дэнацыяналізацыі. І хоць засценкі былі, як і сялянскія вёскі, што іх атачалі, найчасцей беларускімі, яны не асіміляваліся з імі. Як сведчылі сучаснікі, засяянкавая шляхта жыла сваім уласным жыццём, увогуле не арыентуючыся ў складанасцях палітыкі, а Каталіцкі касцёл разглядала праз прызму яго палітычнага, а не рэлігійнага значэння. Можна лічыць, што дробная шляхта часцей за ўсё з культурна-этнічнага гледзішча прадстаўляла змяшаны польска-беларускі тып, але палітычна яна выступала за польскасць⁴.

Акурат такая супольнасць і паказаная ў рамане Фларыяна Чарнышэвіча. Смалярня, адкуль паходзяць асноўныя героі рамана і дзе адбываецца немалая частка яго сюжэту, — ідэальны польскі засценак. Цяжка сказаць, мог такі засценак у той час у гэтым рэгіёне існаваць рэальна ці створаны аўтарам вобраз больш адлюстроўваў ягоныя ўласныя мары і жаданні. У ім польская мова (хоць і моцна насычаная беларусізмамі) — мова штодзённага побыту ўсіх жыхароў, пераважная большасць якіх — пабожныя каталікі і гарачыя ды самаахвярныя патрыёты Польшчы. Нават адмоўная постаць Яся Ладана толькі яшчэ больш падкрэслівае выключную станоўчасць і дысакарднасць вобразаў іншых жыхароў засценка.

У той жа час Ф. Чарнышэвіч не хавае, што ўвогуле сітуацыя з польскасцю ў Надбярэзінскім краі і ўвогуле на Міншчыне і Магілёўшчыне не была аж настолькі бліскучай, а засценак Смалярня — хутчэй выключэнне, чым правіла. Так, ужо згаданы вышэй Стах Балашэвіч, імкнучыся прапагандаваць польскую ідэю сярод мясцовых каталікоў, прыходзіць у засценак Аколіца, які месціцца за некалькі дзясяткаў кіламетраў на паўночны ўсход ад Смалярні і ў якім амаль усе жыхары, хоць і лічацца палякамі, размаўляюць толькі па-беларуску (у дадзеным перакладзе — «па-мужыцку»), а прапанову вучыць іх дзяцей польскай мове сустракаюць без энтузіязму, баючыся непрыемнасцяў з боку тады яшчэ расійскіх імперскіх уладаў. Збольшага «па-проста-му», толькі ўстаўляючы польскія словы, гавораць у рамане і палякі

⁴ Tarasiuk D. Między nadzieją a niepokojem. Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905–1918. Lublin, 2007. S. 21–22.

з-пад Бялынічаў, якія паспяхова сасваталі адну са смалярскіх дзяўчат. У арыгінале аўтар падае чыста беларускамоўную песню, што спяваюць на вяселлі сваячкі жаніха (які пры гэтым мае яўна польскае прозвішча Вяндлінскі), уводзіць у раман сцэну з народным абрадам сажання нявесты на дзяжу, на выкананні якога настойвалі бялыніцкія госці і які лічыўся «мужыцкім» у ганарлівых смалерчукоў.

Зрэшты, і самім смалерчукам, нават калі яны самі не карыстаюцца беларускай мовай у штодзённым побыце і не прытрымліваюцца народных звычаяў, характэрных для мясцовых сялян, гэтая мова і звычаі прынамсі добра знаёмыя і не чужыя. Пры патрэбе яны лёгка пераходзяць у размове на «мужыцкую» гаворку, ды так, што могуць цэлымі месяцамі выконваць выведніцкія функцыі, ходзячы пераапранутымі па вёсках і мястэчках, знаходзіцца ў пастаянным кантакце з мясцовымі сялянамі і пры гэтым доўга не быць выкрытымі. Гэта, несумненна, сведчыць пра надзвычайную блізкасць і ўзаемазвязанасць народных культуры і мовы сялян і шляхты гэтага рэгіёна, нягледзячы на пастаяннае сацыяльнае і канфесійнае супрацьстаянне гэтых дзвюх супольнасцяў.

Дзеянне рамана адбываецца яшчэ ў той час, калі наперадзе былі грандыёзныя сацыяльныя эксперыменты, генацыд, высылкі і дэпартацыі, якія да непазнавальнасці змянілі этнічнае і культурнае аблічча нашай краіны. Тагачасная Беларусь была рэальна шматэтнічным, шматканфесійным, шматмоўным і шматкультурным краем, у якім розныя сацыяльныя групы захоўвалі адметнасць і асобнасць, але ў той жа час узаемадзейнічалі і ўзаемна ўплывалі адна на адну. Усё гэта так ці іначай знаходзіць сваё адлюстраванне ў «Надбярэзінцах», і тут іх аўтар зусім не схільны маляваць лубочную, ідылічную карціну. На працягу ўсяго рамана найбліжэйшыя суседзі надбярэзінскіх шляхціцаў — беларускія праваслаўныя сяляне, а таксама гарадскія і местачковыя габрэі — выступаюць як іх пастаянныя апаненты, схільныя да безумоўнай падтрымкі любых іхніх ворагаў і гатовых у любы момант ці самастойна нашкодзіць палякам-каталікам, ці паспрыяць у гэтай справе камусьці. Беларускія сяляне — апора любога рэжыму, які паходзіць з Пецярбурга ці Масквы, нездарма і Чарнышэвіч часта называе іх «рускімі», а ў самым пачатку другой часткі палічыў патрэбным нават такім чынам сцісла акрэсліць іхны светапогляд:

Нават калі б сонца спыніла свой бег, гэта б не здзівіла і не ўстурбавала беларускага селяніна больш, чым звяржэнне цара. Цар для беларускага селяніна быў уладаром, якога паставіў сам Бог: ніякі чалавечы закон не мог яго змяніць, ніякая сіла не магла яго прыбраць.

Для селяніна гэта быў дабрадзеі. Яго трэба шанаваць і богатварыць, яму трэба верыць, бо толькі ў ім — спадзяванне на лепшую долю. Ён жа наш, праваслаўны, казаў беларускі селянін, ён жа нас ад польскай паншчыны вызваліў, ён жа даў нам зямлі, ён жа нас ад лютага немца бароніць. Беларускі селянін свята верыў, што нягоды простага чалавека былі штодзённым клопатам цара.

Пасля падзення цара і прыходу да ўлады бальшавікоў:

Думка пра дзяржаўны суверэнітэт Беларусі, хоць якая нацыянальная ідэя ў той час яшчэ ў беларускіх вёсках над Бярэзінай зусім не існавала, і малазямельныя людзі лічылі бальшавікоў сваімі дабрадзеямі. Яшчэ больш спрыялі чырвоным уладам габрэі.

Зрэшты, нягледзячы на такія безумоўна варожыя ўзаемаадносіны з беларускімі сялянамі і габрэямі, у надбярэзінскай праграме будучай Польшчы, выказанай у адным з дыялогаў Казікам Здановічам, ім мусяць забяспечвацца ўсе належныя правы:

Польшча нясе свабоду не толькі для нас, палякаў, але і для ўсіх народаў, што жывуць у яе межах. Яна аднолькавая будзе для нас, для беларусаў, для габрэяў і іншых. Дагэтуль нас усіх прыгняталі, і Польшча ўсім дасць свабоду і наладзіць жыццё. Не думайце, пані, што беларусы — гэта тое самае, што маскалі, народ, які кіраваў іншымі. Ім, небаракам, увесь час толькі здавалася, што ў іх ёсць свабода і яны ўладараць над краем, так, як ім цяпер здаецца, што камуністы даюць ім зямлі і дазваляюць на ёй свабодна працаваць. Яны нападлі на нас, бо іх нацкоўвалі царскія служкі, так, як цяпер нацкоўваюць камуністы, нагаворваючы, што мы змагаемся за багацеяў. Ідэал, які адным нясе ўладу, а іншым — нядолю, не можа быць праўдзівым.

Падобным чынам разважаюць і пажылыя аўтарытэтныя шляхціцы старэйшага пакалення: Мечык Пятроўскі («Жаднага прыгнёту мы не дапусцім. Усе народы будуць вольныя — рускія, палякі, габрэі, татары і астатнія. Змогуць гаварыць як хочуць і маліцца як хочуць. От як будзе») і пабожны Амбражэй Ладан па мянушцы Кантычка («Трэба, каб усе людзі ў Польшчы, якія вераць у Святую Тройцу, а хай сабе нават і ў іншага Бога — як, напрыклад, габрэі ці татары, — маглі бяспечна і свабодна жыць, працаваць і хваліць Пана Бога на векі вечныя»). Той жа Кантычка ўпэўнены, што калі б давялося выбіраць паміж палякамі і бальшавікамі, то «з намі б палова рускіх пайшла. Хто мае трохі лепшую гаспадарку, то бальшавікоў чакае, як сабака палкі». Аднак жа ўсё гэта толькі словы, бо спробаў практычнай рэалізацыі такіх дэкларацый мы ў рамане не бачым. Цалкам станоўчых, талерантных да палякаў вобразаў праваслаўных

беларускіх сялян, як і габрэяў ды іншых народаў, Чарнышэвіч у свой раман не ўвёў: калі тыя і дэманструюць часам знешнюю ляяльнасць да польскай улады, то робяць гэта відавочна толькі баючыся кепскіх для сябе наступстваў у адваротным выпадку.

Звыклае, традыцыйнае жыццё надбярэзінскай засцянкавай шляхты рэзка змянілася ў жніўні 1914 г., калі пачалася Першая сусветная вайна, а асабліва яшчэ праз год, калі германская армія перайшла ў наступленне, у выніку якога здолела заняць значную частку тэрыторыі Беларусі. Хоць фронт урэшце стабілізаваўся дастаткова далёка ад Бярэзіны, на лініі Дзвінск — Паставы — Баранавічы — Пінск, і мясцовыя жыхары, у адрозненне ад насельнікаў заходнебеларускіх рэгіёнаў, не змушаліся расійскімі войскамі да пакідання сваіх сядзібаў і выпраўлення ў бежанства, усё ж вайна не магла не зачапіць і іх. Мабілізацыя ў расійскае войска, рэквізіцыі, вярбоўка на прымусовыя работы — усяго гэтага напоўніцу паспыталі і жыхары засценка Смалярня. Аднак былі ў іх жыцці і пазітыўныя моманты, звязаныя са створанымі ў выніку вайны патэнцыйнымі магчымасцямі для паляпшэння становішча палякаў ў Расійскай імперыі і нават адраджэння польскай дзяржаўнасці. Ужо 1 (14) жніўня 1914 г. вярхоўны галоўнакамандуючы расійскай арміі, вялікі князь Мікалай Мікалаевіч, выдаў адозву да палякаў, у якой сярод іншага казаў:

Паўтара стагоддзя таму жывое цела Польшчы было разарванае на кавалкі, але не памерла душа яе. Яна жыла надзеяй, што настане час уваскрасення польскага народа, братэрскага прымірэння яе з вялікай Расіяй. Рускія войскі нясуць вам добрую вестку гэтага прымірэння. Хай сатруцца межы, якія разрэзалі на часткі польскі народ. Хай аб'яднаецца ён у адно пад скіпетрам Рускага Цара. Пад скіпетрам гэтым аб'яднаецца Польшча, вольная ў сваёй веры, у мове, у самакіраванні⁵.

Чарнышэвіч паказаў на старонках рамана, які энтузіязм і якія надзеі выклікала гэтая адозва ў надбярэзінскіх шляхціцаў і якое расчараванне іх напаткала, калі яе палажэнні — прынамсі ў дачыненні да іх саміх — засталіся толькі на паперы. Ніякай палёгкай для сябе асабіста надбярэзінцы не адчулі, бо нават польскую школу ў сябе ў засценку расійскія ўлады ім зноў не дазволілі адчыніць. Але ў той жа час праз паўтара года іх чакала прыемная неспадзяванка, якая зноў напоўніла сэрцы надзей і натхненнем: у Бабруйску з'явілася польскае

⁵ Год войны с 19-го июля 1914 г. по 19-е июля 1915 г. Высочайшие Манифесты. Воззвания Верховного Главнокомандующего. Донесения: от Штаба Верховного Главнокомандующего, от Штаба Главнокомандующего Кавказской армией, от Морского Штаба / Предисловие А. Оглина. Москва, 1915. С. 9.

войска, хай сабе і ў форме расійскай арміі. Гэта былі рэшткі польскіх легіёнаў, створаных на тэрыторыі былога Царства Польскага на мяжы 1914—1915 гг. Беручы ўдзел на працягу 1915 г. у шэрагу баёў з немцамі, яны панеслі настолькі буйныя страты, што рэшткі гэтых вайсковых фармаванняў, якія тады называліся 739-й Новаалександраўскай дружнай і ўключалі ўсяго крыху больш за сотню афіцэраў і жаўнераў, вясной 1916 г. былі пераведзеныя ў Бабруйск з мэтай пераарганізацыі ў польскую брыгаду. У гэтых фармаванні маглі як запісвацца палякі-добраахвотнікі, так і накіроўвацца палякі з агульных тылавых частак. Менавіта з'яўленне ў ваколіцах Бабруйска польскіх вайсковых фармаванняў дало штуршок да пачатку найбольш свядомымі і актыўнымі жыхарамі Смалярні польскай патрыятычнай агітацыі. Праўда, у тых умовах гэта не магло даць вялікага плёну, паколькі Брыгада польскіх стральцоў, прастаяўшы ў Бабруйску ўвесь 1916 год і дасягнуўшы агульнай колькасці ў 8 000 чалавек, у пачатку 1917 г. была перафармаваная ў дывізію і пераведзеная на Украіну.

Зноў польскае войска ў ваколіцах Бабруйска з'явілася летам 1917 г., калі па ініцыятыве Галоўнага польскага вайсковага камітэта і са згоды расійскага Часовага ўрада замест толькі што распушчанага Дывізіі польскіх стральцоў пачалося фармаванне польскіх карпусоў. 24 ліпеня 1917 г. быў створаны 1-ы Польскі корпус з жаўнераў Заходняга і Паўночнага франтоў, месцам фармавання якога стаў раён Мінск — Віцебск — Жлобін. Штаб фармаванага корпуса знаходзіўся ў Мінску, а камандуючым яго быў прызначаны генерал Юзаф Доўбар-Мусніцкі.

Корпус Доўбара-Мусніцкага адрозніваўся ад іншых тагачасных вайсковых частак не толькі сваім нацыянальным складам. Ягонае камандаванне імкнулася ўтрымліваць бяздольнасць корпуса і таму адмаўлялася ўводзіць у сваіх падраздзяленнях тыя «дэмакратычныя» прынцыпы, якія пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. укараняліся ў іншых вайсковых частках: выбарнасць камандзіраў, падпарадкаванне іх жаўнерскім камітэтам, правядзенне свабоднай агітацыі сярод жаўнераў. Пасля прыходу да ўлады большавікоў у кастрычніку 1917 г. Доўбар-Мусніцкі ўступіў з імі ў канфлікт, а пасля выдання загаду аб расфармаванні корпуса 12 студзеня 1918 г. афіцыйна абвясціў вайну Савецкай Расіі. Адрознаваўшыся ад іншых польскіх частак, адразу пасля гэтага 1-му Польскаму корпусу ўдалося захапіць Рагачоў і Бабруйск, падпарадкаваўшы сабе частку тэрыторыі Беларусі ў міжрэччы Бярэзіны і Дняпра. Праўда, доўга паспяхова супраціўляцца большавікам ён не здолеў, пагатоў значная частка жаўнераў корпуса была апрацаваная большавіцкімі агітатарамі. У выніку да пачатку лютага 1918 г. польскія фармаванні захоўвалі кантроль толькі над Бабруйскам і найбліжэйшымі яго ваколі-

цамі. Першапачатковыя планы адысці на Украіну, каб злучыцца там з часткамі 2-га Польскага корпуса, поспеху не мелі, паколькі бальшавікі якраз тады разгарнулі паспяховае наступленне і ўзялі Кіеў.

Апынуўшыся ў цяжкой ваенна-палітычнай сітуацыі, Доўбар-Мусніцкі ўвайшоў у кантакт з вярхоўным камандаваннем германскай арміі, якая якраз у той час, пасля зрыву Львом Троцкім мірных перамоваў у Брэсце, перайшла ў наступленне, пасля чаго ў паразуменні з немцамі пачаў наступ на Мінск. Польскія войскі занялі частку горада 20 лютага, яшчэ да прыходу немцаў, але ўрэшце мусілі ім падпарадкавацца. Паколькі немцы не былі зацікаўленыя ў далейшым існаванні корпуса, то ў маі 1918 г. яны яго расфармавалі, жаўнеры ж былі збольшага адпраўленыя ў Варшаву. Апошні эшалон з жаўнерамі 1-га Польскага корпуса пакінуў Бабруйск 8 ліпеня 1918 г., да вялікага расчаравання мясцовых палякаў, многія з якіх, як гэта выглядае ў інтэрпрэтацыі Фларыяна Чарнышэвіча, пайшлі ў фармаванне Доўбара-Мусніцкага на службу і ўспрымалі ўсталяванне ім улады над пэўнай тэрыторыяй як адраджэнне на гэтых землях польскай дзяржаўнасці.

Варта, аднак, адзначыць, што ў дадзеным выпадку пазіцыя герояў рамана вельмі ідэалістычная і мала адпавядае гістарычным рэаліям. Насамрэч Доўбар-Мусніцкі не праяўляў нейкіх палітычных амбіцый і не спрабаваў абвясціць кантраляваныя тэрыторыі часткай адраджанай польскай дзяржавы. Нават у сваіх адозвах ён падкрэсліваў, што знаходжанне Польскага корпуса на тэрыторыі Беларусі толькі часовае, а галоўная яго мэта — перамяшчэнне польскіх вайсковых фармаванняў непасрэдна на тэрыторыю Польшчы. У гэтым няма нічога дзіўнага, бо нават на этнічна польскіх землях незалежная польская дзяржава тады яшчэ афіцыйна абвешчаная не была, хоць з верасня 1917 г. у Варшаве і функцыянавала Рэгенцыйная рада Польскага Каралеўства, якой германскія акупанты перадалі частку адміністрацыйных функцый. Непасрэдна ж на занятых тэрыторыях корпусу Доўбара-Мусніцкага абাপрацца фактычна не было на каго: палякі на дадзенай тэрыторыі, як ужо адзначалася вышэй, складалі мізэрную меншасць, праваслаўнае ж насельніцтва, якое тут пераважала, было настроенае ў пераважнай большасці супраць корпуса. Сяляне, асабліва найбяднейшыя, пад уплывам радыкальнай рэвалюцыйнай агітацыі паўсюдна жадалі расправы над памешчыкамі, рабавання маёнткаў і падзелу памешчыцкай зямлі. Нянавісць да палякаў-памешчыкаў пераносілася на палякаў увогуле, гэта значыць на жыхароў шляхецкіх засценкаў і хутароў каталіцкага веравызнання. У пачатку другой часткі Чарнышэвіч апісвае тагачасную сітуацыю ва ўводным раздзеле:

Справіўшыся з маёнткамі, пралетары перайшлі на дробныя фальваркі, пасля — на хутары і невялікія засценкі, часта зусім небагатыя, і ўсё таму, што там, як і ў маёнтках, жылі палякі. Логікі ў гэтым ніякай не было. Спярга палякаў абвінавачвалі ў падкопах пад цара, цяпер — у спробах яго вярнуць. Цяжкія і страшныя часы перажывалі палякі над Бярэзінай на зломе 1917–1918 гг. Кроў і слёзы ліліся ручаём. Не мінала ніводнай ночы, каб кагосьці ў глушы не спалілі ці не забілі. Кожны ў жаху чакаў сваёй чаргі, не ведаючы, ці дажыве да ранку.

Польскі корпус хоцькі-няхоцькі мусіў даваць адпор такім дзеянням: да яго камандавання ішлі шматлікія скаргі ад мясцовых землеўладальнікаў з просьбамі аб заступніцтве і абароне. Не рэагаваць на іх было немагчыма, пагатоў памешчыкі-палякі ўзялі на сябе значную долю выдаткаў па ўтрыманні корпуса. Ёсць шмат сведчанняў з розных крыніц адносна таго, што звычайна абарона інтарэсаў польскага насельніцтва праводзілася вельмі жорсткімі метадамі (так, начальнік бабруйскага гарнізона нават выдаў загад, які прадпісваў нішчыць беларускія вёскі, што выступалі супраць палякаў, пры дапамозе артылерыі), і гэта, натуральна, разам з пастаяннымі рэквізіцыямі на карысць войска, толькі яшчэ больш узмацняла і без таго напружаныя міжнацыянальныя, міжканфесійныя і міжкласавыя супярэчнасці паміж «панамі» і «мужыкамі», што не раз знаходзіць адлюстраванне і на старонках «Надбярэзінцаў».

Пры гэтым нельга не звярнуць увагу на тое, што асяроддзе надбярэзінскай шляхты таксама было закранутае духам эпохі, і разуменне таго, што старыя сацыяльныя адносіны сябе зжылі ды мусіць быць кардынальна рэфармаваныя, у герояў рамана Ф. Чарнышэвіча таксама ёсць. Сімпатыі да катастрафічна адарваных ад простага народа і жывучых толькі ўласнымі інтарэсамі буйных землеўладальнікаў, хай сабе тыя таксама палякі, яны зусім не маюць. Будучая Польшча мусіць быць, паводле ўяўленняў надбярэзінскіх патрыётаў, краінай сацыяльнай справядлівасці і роўных магчымасцяў.

Нямецкая акупацыя цэнтральнай і ўсходняй часткі Беларусі і рэфармаванне 1-га Польскага корпуса пазбавіла надбярэзінскіх палякаў магчымасці змагацца за свае ідэалы са зброяй у руках. У той жа час германскія вайсковыя ўлады, праводзячы, па сутнасці, рабаўніцкую эканамічную палітыку і жорстка спыняючы любыя спробы развіць несанкцыянаваную палітычную актыўнасць, не перашкаджалі насельніцтву акупаваных тэрыторый займацца культурна-асветніцкай дзейнасцю, а таксама свабодна адпраўляць рэлігійныя абрады. Што напоўніцу і скарысталі жыхары Смалярні, заснаваўшы ў сябе польскае асветніцкае таварыства «Сіла», якое мела на мэце абуджаць нацыянальную свядомасць у шэрагах моладзі, а таксама

адкрыўшы ў сябе школу і ініцыяваўшы ды распачаўшы будаўніцтва касцёла ў мястэчку Вонча.

Нямецкая ўлада, аднак, таксама пратрымалася нядоўга. У лістападзе 1918 г. у стомленай ад вайны Германіі пачалася рэвалюцыя, якая прывяла да капітуляцыі германскага войска і падпісання дамоўленасці аб вывядзенні кантынгенту з акупаваных тэрыторый на ўсходзе. На месца немцаў прыходзілі большавікі, знаёмства з якімі ў 1917 г. не давала надбярэзінцам аптымізму. Не маючы ілюзій адносна ўласных магчымасцяў сужыцця з новай уладай, смалярская моладзь рыхтуецца да ўзброенай барацьбы з ёй.

Аднак рэвалюцыя ў Германіі і выхад апошняй з вайны мелі для надбярэзінскіх палякаў і пазітыўнае значэнне. Адным з непасрэдных вынікаў гэтага стала абвешчэнне незалежнасці польскай дзяржавы, якое адбылося 11 лістапада 1918 г. Але хоць тая дзяржава была абвешчаная і міжнародна прызнаная, ёй належала яшчэ некалькі гадоў пазмагацца за ўласныя межы, якія цвёрда не былі вызначаныя ні на адным з напрамкаў. З гэтай прычыны надбярэзінскія польскія патрыёты зноў займелі надзею, што і іх малая радзіма ўрэшце апынецца ў складзе Польшчы. Прынамсі некаторыя з іх былі гатовыя асабіста актыўна гэтаму спрыяць.

Навастворанае польскае войска неадкладна пачало рэалізацыю пастаўленай перад ім амбіцыйнай задачы, маючы ў якасці агульнага арыентыру межы Рэчы Паспалітай узору 1772 г. Праўда, з таго часу сітуацыя на землях, што калісьці складалі Рэч Паспалітую, да непазнавальнасці змянілася, таму задача гэтая была зусім няпростай. І рэч была не толькі ў тым, што на ўсходзе палякам трэба было зламаць супраціў большавіцкай Чырвонай арміі, якая да таго часу ўжо набрала добрага баявога досведу ў змаганні з «унутранай контррэвалюцыяй». Больш сур'ёзнай перашкодай было тое, што на землях колішняга Вялікага Княства Літоўскага і мясцовае насельніцтва далёка не заўсёды і не ўсюды ахвотна вітала польскае войска, чаму спрыялі як вострыя сацыяльныя супярэчнасці (гэтае войска ўспрымалася як абаронца шмат каму ненавісных памешчыкаў), так і нацыятворчыя працэсы (фармаванне, звычайна ў канфлікце не толькі з расійскасцю, але і з польскасцю, беларускага, літоўскага, украінскага нацыянальных рухаў, якія паставілі перад сабой задачу стварэння на гэтых самых тэрыторыях сваіх уласных дзяржаваў і ўжо зрабілі да гэтага пэўныя крокі).

Тым не менш, распачаўшы баі з Чырвонай арміяй у сярэдзіне лютага 1919 г., адразу пасля сыходу апошняга нямецкага жаўнера, польскае войска цягам наступных некалькіх месяцаў паспяхова наступала, у красавіку 1919 г. заняўшы Ліду, Наваградак, Баранавічы, Вільню,

а 8 жніўня ўвайшоўшы ў Мінск. Неўзабаве польскія войскі падшылі да Бярэзіны, зусім недалёка за якой жылі героі рамана Фларыяна Чарнышэвіча, але далей, да вялікага расчаравання апошніх, не пайшлі. Фронт стаяў на Бярэзіне амаль год, пакуль бальшавікі ў ліпені 1920 г. не пачалі новае наступленне і не адкінулі палякаў аж да Варшавы. Цаной вялікіх намаганняў польскаму войску ўдалося не толькі стрымаць гэты наступ, але і перайсці ў контрнаступленне, зноў дайшоўшы амаль да Мінска. Да заняцця Мінска палякамі, аднак, справа гэтым разам не дайшла. 12 кастрычніка 1920 г. у Рызе бальшавікі заключылі з палякамі прэлімінарную мірную дамову, спыніўшы тым самым ваенныя дзеянні. 18 сакавіка 1921 г. у той самай Рызе была заключаная ўжо паўнаважная мірная дамова, якая амаль на 20 гадоў замацавала падзел тэрыторыі Беларусі на дзве часткі. Шляхецкія засценкі на левым беразе Бярэзіны ў выніку засталіся пад уладай саветаў, і марам герояў рамана Чарнышэвіча жыць у польскай дзяржаве здзейсніцца было ўжо ніколі не наканавана.

Прычыны, чаму польскія войскі спыніліся ў 1919 г. на Бярэзіне і не пайшлі далей, хоць з чыста ваеннага гледзішча такія магчымасці існавалі, розныя. Па-першае, польская дзяржава мусіла аглядацца на думку вялікіх еўрапейскіх дзяржаваў, перадусім Францыі і Вялікабрытаніі, ад якіх атрымлівала значную матэрыяльную і дыпламатычную падтрымку. Тыя ж, не верачы ў доўгатэрміновасць улады бальшавікоў і робячы стаўку на падтрымку белага руху, не хацелі псаваць адносіны з яго лідарамі, якія стаялі на пазіцыях «адзінай і неаддзялімай» Расіі.

У той жа час не было адзінства ў пытанні межаў адроджанай польскай дзяржавы на ўсходзе і сярод саміх палякаў. Польскія палітыкі ў той час падзяляліся пераважна на прыхільнікаў інкарпарацыйнай і федэралісцкай канцэпцый. Інкарпарацыяністы, ядро якіх складалі нацыянальныя дэмакраты на чале з Раманам Дмоўскім, хацелі будаваць чыста польскую нацыянальную дзяржаву. Таму яны адмоўна ставіліся да перспектываў аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 г., разумеючы этнічную няпольскасць большасці тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага, а таксама ўкраінскіх земляў былога Польскага Каралеўства. Іх тэрытарыяльныя апетыты фактычна задавальваліся тэрыторыямі са значнай колькасцю рыма-каталіцкага (успрыманага як польскае) насельніцтва, прылеглых жа да іх земляў з перавагай у насельніцтве некаталікоў (непалякаў) інкарпарацыяністы гатовыя былі далучыць толькі ў такой колькасці, пры якой была б магчымая іх хуткая асіміляцыя. Тэрыторыі за Бярэзінай з невялікім адсоткам польскага насельніцтва не разглядаліся імі як пажаданы набытак для сваёй

дзяржавы. У сваю чаргу, федэралісты, лідарам якіх быў Юзаф Пілсудскі, таксама цудоўна ўсведамлялі этнічную няпольскасць многіх земляў былой Рэчы Паспалітай і немагчымасць пабудовы ў яе колішніх межах чыста польскай нацыянальнай дзяржавы. Тым не менш ад гэтых межаў яны спачатку не адмаўляліся, разлічваючы паразумецця з прадстаўнікамі літоўскага, беларускага і ўкраінскага нацыянальных рухаў з мэтай стварэння на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай федэрацыі гэтых чатырох народаў з вядучай роляй Польшчы. Пры любым раскладзе Надбярэзінскі край мог пры ўмове рэалізацыі федэралісцкай канцэпцыі стаць толькі часткай беларускага дзяржаўнага ўтварэння з цэнтрам у Мінску, аб'яднанага ў федэрацыю з Польшчай і іншымі суседзямі. На ўключэнне яго непасрэдна ў склад Польшчы, пра што марылі героі рамана Фларыяна Чарнышэвіча, шанцы былі зусім малыя.

Зрэшты, у тагачасных палітычных хітраспляценнях надбярэзінцы цямілі слаба. Характэрна, што калі ўжо ў трэцяй частцы рамана некалькі разоў згадваецца прозвішча Пілсудскага, яно амаль нічога нікому не гаворыць і даводзіцца тлумачыць, хто гэта такі. Героі «Надбярэзінцаў» амаль не пераймаюцца палітычнымі спрэчкамі — для іх важна, каб улада была свая, а такой можа для іх быць толькі ўлада польская. Пра яе яны мараць, за яе змагаюцца, дзеля яе ўсталявання многім ахвяруюць.

Чарнышэвіч не даводзіць свой твор да моманту, калі ўсе гэтыя надзеі канчаткова церпяць паразу. Кропку ў рамане ён ставіць тады, калі на дварэ зіма 1920 г. Тэрыторыя пад польскім кантролем пачынаецца за дзясятак-другі кіламетраў ад Смалярні, галоўныя героі яшчэ жывыя, поўныя сілаў і веры ў тое, што асноўнае змаганне наперадзе і вынік яго будзе пазітыўны. Але сам аўтар, пішучы твор, добра ведае, што ўжо праз некалькі месяцаў сітуацыя на фронце кардынальна зменіцца, пытанне аб мяжы польскай дзяржавы па Дняпры ці нават па Бярэзіне страціць актуальнасць, а польска-бальшавіцкая дамова ў Рызе на дзесяцігоддзі замацуе ў мілых ягонаму сэрцу ваколіцах бальшавіцкую ўладу, якая бязлітасным катком сацыяльных эксперыментаў дарэшты спляжыць напрацаваныя пакаленнямі надбярэзінцаў матэрыяльныя і культурныя набыткі. Але пра гэтыя набыткі, тым не менш, застанецца памяць, захаванню якой спрыяе і будзе надалей спрыяць раман Фларыяна Чарнышэвіча, які з гэтага часу робіцца даступным і беларускаму чытачу.

*Аляксандр Пашкевіч,
гісторык*

*Мілым землякам з ракі Бярэзіна,
што захавалі вернасць Айчыне,
гэты пераказ крыўдаў, зазнаных ад дзяржавы і суседзяў,
пераказ перамог і балючых расчараванняў, што напаткалі нас
у пару змагання за самае дарагое,
прысвячаю з гарачым прыветам — дзе б вы ні знаходзіліся.*

Аўтар

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

I Пагі

Хутар валокі¹ на тры ў гушчары бяскрайніх бярэзінскіх лясоў, у абтоку дзвюх рачулак. Палову займаюць лугі, што дзесяцінным² разлогам бягуць уздоўж берагоў праз усю даўжыню клінападобнай паляны. Ад лесу — пойменныя, каровіны, ад поля — мурожныя, для авечак і коней. У заходнім куце паляны рачулкі злучаюцца ў адну лукавіну, і луг шырэе амаль утрая. Там, на мурагу, на адлегласці дзесяці загонаў³ стаяць у рад тры магутныя дубы. На вышыні двух-трох сажняў³ іх камлі аперазанья квадратнымі памостамі, якія знізу густа абабілі вялізнымі цвікамі. Калі глядзець з зямлі, памосты нагадваюць кратаваныя брамы старасвецкіх замкаў, толькі шчыльнейшыя і шырэйшыя разы ў чатыры. Мясцовыя называюць іх подкурамі. А вышэй на галінах парамі стаяць адзін пад адным вулі.

Пад сярэднім подкурам спыніўся барадаты сівы стары ў будзённай засцяпковай апраўцы: цесная шляхецкая шапка, чорны крамны пінжак, даматканыя клятчастыя штаны і вялікія боты з халявамі гармонікам. У адной руцэ вясло, у другой — торба з рыбаю. Побач з ім — хударлявы хлопчык гадоў дзевяці, босы, у паношанай канфедэратцы і зрэбным споднім. Адной рукою ён паўланску ўпіраўся ў бок, другою вертыкальна трымаў просты, у тры разы даўжэйшы за яго, ляшчынавы кій з завострым бляшаным наканечнікам.

¹ Валока — 21,36 га.

² Дзесяціна — 1,1 га.

³ Сажань — каля 1,95 м.

Быў цудоўны чэрвеньскі поўдзень — ціха і сонечна. Цень ад лесу ўжо выцягнуўся на стаю⁴ з гакам.

— Дзеда, — прамовіў хлопчык, цікаўна пазіраючы ўверх на подкур, — а Мікіта сказаў, што гэныя зубы ў подкура жалезныя, гэта праўда?

— Драўляныя, — каротка адказаў стары, уважліва глядзячы супраць сонца ў бок лесу.

— Драўляныя? Дык іх жа мядзведзь пакрышыць.

— Не пакрышыць, яны дубовыя, моцныя.

— Дубовыя? Дзеда, а Мікіта казаў, што мядзведзь дужы як конь сівы, а лапы як сіта, праўда?

— Няпраўда. Няма мядзведзяў, большых за мінулагодніх цялятаў, толькі таўсцейшыя яны і кудлатыя, як авечкі.

— Кудлатыя? Дзе-е-да! Я во з гэтым, — паказаў малы на кій, — ніякіх мядзведзяў не баюся.

— Такі вялікі хлопец, ці ж табе баяцца, — адгукнуўся стары, яшчэ пільней углядаючыся ў лес.

— Куды ты, дзеда, усё глядзіш і глядзіш? Мужыкі там ужо?

— Не, ляснік Васілеўскі да нас ідзе, — стары павярнуўся да хлопца, кінуў позірк на ягоную апратку, строга кінуў: — Ты як штаны перакруціў? А ну запраўся, сарамотнік!

Хлопчык паружавеў і шмыгануў за дрэва. Праз хвілінку вярнуўся запраўлены, стаў побач з дзедам гэтак жа, як раней, і пачаў з цікавасцю назіраць за госцем, які ўжо набліжаўся.

Гэта быў мужчына пад сорок, рослы, мажны, з чырвоным, як бурак, тварам і рудаватай кароткай барадой. Насіў ён палінялую канфедэратку, кароткую бурую світку, шэрыя ваўняныя дамаатканыя штаны і лапці. На грудзях перакрыжоўваліся два шырокія рамяні: адзін — ад стрэльбы, руля якой вызірала з-за пляча, другі — ад паляўнічай, з казінай скуры, торбы, што матлялася каля левага сцягна. На рамяні ад торбы насупраць сэрца — жоўтая бляха шырынёю з далонь і з выбітым надпісам па-руску: «Лѣсной сторожъ».

— Я цябе пазнаў, ледзь ты толькі з лесу выйшаў, — гукнуў стары, калі ляснік ужо быў за некалькі крокаў ад яго.

⁴ Стая — каля 80 м.

— Значыць, багатым ніколі не буду, — адказаў той, напалову жартуючы, напалову верачы ў такія забабоны, і павітаўся, здымаючы шапку: — Хай будзе пахвалёны Езус Хрыстус!

Ён схіліўся да рукі старога і гучна прыцмокнуў, цалуючы.

— На вякі вякоў! — азваўся стары і пацалаваў лесніка ў патыліцу.

Ляснік, у сваю чаргу, падаў руку для пацалунку хлопчыку. Паглядзіў яго па галаве і запытаўся:

— Як гадуешся, хлопча? От, гасцінцу нікага для цябе не маю... А што за кій у цябе? На рыбу такія восці выстругаў?

— Гэта не восці, — пакрыўджана запырэчыў малы, — гэта штых!

— Штых? Навошта штых?

— А з мужыкамі ваяваць!

— З мужыкамі ваяваць?! А што, пане Балашэвіч, — звярнуўся ляснік да старога, — няўжо зноў нітаўцы збіраюцца?

— Так. Цэлай вёскай заўтра прыйсці хочучь, нібыта праз знявагу грамадскага пастуха, якому пазаўчора нявестка мая шмат клопату ўчыніла, з лугу разам з быдлам праганяючы.

— Цэлай вёскаю напасці хочучь? Але ж і зладзюгі! Бандыты! Закалотнікі! А можа, толькі для постраху чуткі распускаюць, га?

— Дык нам людзі з саміх Нітаў данеслі, што не маняць тыя.

— Ось яно як... Ну, то дзякуй Богу, што хаця б знайшліся добрыя людзі і вам данеслі, цяпер час ёсць падрыхтавацца і навучыць гадаў за чужы плот няпрошана не лазіць. Пэўна ж, паклікалі вы ўрадніка?

— Не, сваёю радзінай, як звыкла, бараніцца будзем.

— Дык вас жа цэлая вёска ўшчэнт затопча, а тое, не дай Божа, і заб'юць каго. Што ж вы сабе думаеце?

— Затопчуць дык затопчуць, заб'юць дык заб'юць, але ўрадніка прасіць ні я, ні сыны мае не хочам. Самі бараніць будзем.

— Гм, прасіць не хочаце... А тады чаму ж хаця б нас не паклікаці? Мы ж можам разам, усе ляснічыя з аб'ездчыкам сабрацца, з засценку дзясятка які спрытнейшых хлопцаў узяць, і як будзеце ведаць, што маюць прыйсці, засесці за мастком у лесе, а там ужо грамадою лупануць ды матыліцу з галоваў выгнаць.

— Яно калі захацець — дык можна і людзей сабраць, і перцу ўсыпаць, а далей што? Сёння ім талакою адлуп дамо, а раніцой яны зноў накінуцца. Не будзем жа ўвесь час нападготове стаяць. А зусім раз’ятрацца — дык і спаліць могуць. Што, не так?

— Вы іх адно раздражніце і ўсё. А я вам кажу, што як добра налупіць, дык больш не прыйдуць. Вось як дзяцей свавольных вучаць?

Балашэвіч нязгодна пакруціў галавою і цяжка ўздыхнуў.

— Ой, пане Васілеўскі, верыш — так нам гэтая грызня з імі ўгоркла, аж страх! Мы ўжо з сынамі гаварылі: хай толькі Бог дасць да канца кантракту дажыць, а болей не трэба. Свайго, уласнасці сваёй, ужо будзем у люднейшым месцы шукаць.

— Ай, ды перамелецца ўсё, праміне — і далей тут жыць будзеце. Столькі гадоў ужо... Такі хутар кідаць не варта... А яшчэ чаго ў вас новага? Як здароўе вашае?

— Дзякуй за клопат, от, кльпаю памаленьку.

— І тое добра. Вам, пане Балашэвічу, зараз толькі жыць і песні спяваць. Такую гаспадарку паднялі, такіх сыноў разумных выгадавалі! Во, — павярнуўся ён да хлопчыка, — і ўнук ужо які! Такі ваяка. А вучышся як? Чытаеш лоўка ўжо?

Ён на ўласныя вушы чуў неяк, як хлопец чытае, але згадаў навуку, бо хацеў пахваліцца ўласным сынам.

— Добра вучыцца, — сказаў Балашэвіч. — Ты ж чуў яго чытанне.

— І мой ужо чытае, дзякуй Богу.

— Чытае, кажаш? А я ж помню, што як зімою малацілі, то быў у нас і не ўмеў ні бэ ні мэ.

— Так, зімою жаднай літары не ведаў, а цяпер от чытае — як рэпу грызе.

— Скуль жа так хутка? Навучыў хто?

— Дык часам Казік са Смалярні, Каралеў унук, паказвае, а астатняе сам. Знойдзе якую паперку друкаваную і разбірае сабе, чытае, вучыць. Так яму навучыцца закарцела, што нават і ў сне пра гэта гаворыць.

— Калі так моцна хоча, то вучыце, час ёсць яшчэ, хлопец не стары.

— Лёгка сказаць — вучыце, але дзе, як, за што?

— Зімою хай да Казіка ходзіць, недалёка ж. Ці, можа, ён болей вучыць не будзе?

— Вучыць будзе, але незасцяпковых баіцца браць, каб ураднік не разагнаў.

— Пагутары са сваім аб'ездчыкам, мо штосьці...

— Ды што там аб'ездчык, — перарваў Васілеўскі. — Я самога памешчыка хачу прасіць. Калі прыедзе зімой на паляванне і з мядзведзем пашанцуе, дык пакланюся яму нізка, руку пацалую і буду прасіць памагчы ды парадзіць. Прасіць буду.

— Прасіць можна, язык не адваліцца, — пагадзіўся Балашэвіч і паглядзеў на сонца, якое ўжо хавалася ў прагал між верхавінамі лясных дрэваў. — Але пакуль мы тут з табою блынды правім, час бяжыць. Мне сённа трэба яшчэ з сынамі параіцца і да заўтрашняга разбору падрыхтавацца. Хадзем, Сташку, — паклікаў ён унука. — Запрашаю, пане Васілеўскі, да нас на хутар у госці.

— Ды якія госці... Дзякуй, але пабягу. Сённа неяк да Ямаў і Храпачова дабрацца трэба. Можа, збяру трохі людзей, каб памаглі вам заўтра.

Развіталіся як заўсёды — малодшыя пацалавалі рукі старэйшым — і разышліся: Васілеўскі — на іншы бок лесу, а тья двое — вузкай сцяжынай праз поле, дзе красавала жыта, на хутар.

Стары глыбока занурыўся ў думкі. Пахвальныя словы лесніка пра гаспадарку і сыноў абудзілі згадкі пра ўсе злыбеды, якія ён зазнаў, пакуль падняў гаспадарку ды выгадаваў дзяцей. Як нітка з разматанага клубка, цягнулася праз ягоныя думкі чарада карцінаў уласнага жыцця аж ад 1875 года, калі ён з-над Дняпра прыехаў сюды, у пушчу. А цяпер тут Рагі.

Было яму тады трыццаць сем. Малых дзяцей меў як гароху. Дзеўкам-блізняткам усяго адзінаццаць споўнілася. Ян, старэйшы сын, быў вось такі, як цяпер Стах — ужо ягоны спадкаемца. У Марціна пачыналі зубы мяняцца. Уладзь з Бронікам яшчэ без портак хадзілі. Ганка, ужо гадоў пяць як замужняя, у пялюшках ляжала. А дзвюх наймалодшых дзяўчат, што цяпер панны пераспелыя, тады і на свеце не было.

Палёў у гэтай старане тады яшчэ было вельмі мала. Абшар на дзясяткі вёрст⁵ шчыльна пакрывалі глухія нечাপаныя лясы,

⁵ Вярста — каля 1560 м.

якія, апроч палявання, ніякае карысці не прыносілі, і ўласнікі з усіх сілаў намагаліся ператварыць іх ва ўробленае, прыбытковое поле. Угаворвалі і нават прасілі людзей сяліцца ў іхніх лясках, дазваляючы выбіраць што падабаецца, апроч нерушаў, і абцягаючы першыя пяць гадоў не браць з новых пасяленцаў арэнды.

Ранняя восенню, акурат тады, калі цяпер заканчваюць жаць, Балашэвіч, адолеўшы больш за сотню вёрст лесам, выбраў сабе месца тут, між дзвюх рачулак, каб было дзе, сказаў ён, рыбку на посны дзень лавіць, а бабе бялізну й пялюшкі праць зручна. Поля не было зусім: ні хаты паставіць, ні дзяружкі разаслаць, — а наўкола, як і цяпер, стаяла глухая й непразная пушча. Найбліжэйшае поле і чалавечае паселішча было за пяць вёрст — якраз у той самай вёсцы Ніты. Яе жыхары абранае Балашэвічам міжрэчча, куды часам залазілі надраць арэхаў ці лыка, называлі Рагі.

На тым месцы ён расчысціў пагорак, зваліўшы дзесяціны дзве лесу, пабудаваў шалашы для сябе і худобы, працерабіў сцежку на тры вярсты да дарогі і напрудвесні перавёз усю сям'ю і майно.

І пачаліся турботы і цяжкая праца. Пакуль спажывалі зерне, прывезенае з сабою, было яшчэ паўбяды, а потым настаў голад. Спачатку на новай зямлі не гаспадарылася, не шанцавала страшна. Пасадзіў картоплю, угнаіў, попелам падкарміў — забуяла і ўся ў бацвінне пайшла. З грэчкай — тое самае: саломая зарасла вышэй поясу, а зернем ледзь-ледзь насенне вярнулі. І ячмень нешчасліва пасеяў, перад доўгімі дажджамі — той змакрэў і не вырас. Меў лапкі аўса — на чатыры хаты хапіла б, — дык цёмнай ноччу прыйшло мядзведжае сямейства і ўсё зжэрла, растрапала, паламала. Вялікая надзея яшчэ на проса была, якое ўрадзіла надзіва: высокае, сцябліны як тронкі грабляў, мяцёлкай па галаве дасі — і няма чалавека. Цешыліся, чакаючы, пакуль добра даспее, але тут дождж з ветрам наляцеў, і праз тры дні стала пустая салома: асыпалася проса на зямлю да апошняга зярнятка.

Адна карова вясной у балоце ўтапілася, другая таксама здохла — рысь пажэрла вымя. Зімой ваўкі падкапалі хлеб і задушлі свінаматку.

Прыйшла вясна, а ў іх, як кажучь, ні цыбулі, ні куды цыбулю ўкінуць. А жонка тым часам, як тое ў гароце і бывае, нараджа-ла дзяцей адно за адным.

Балашэвіч валасы на галаве рваў ад распачы.

Час ад часу ў Рагі з цікавасці зазіралі нітаўцы, кпілі і застрашвалі:

— Ляху, ляху! — крычалі. — Дзе ў цябе розум з галавой былі, калі ты ў такую глуш, такое чарналесце пёр? Ты што, на ўсім свеце лепшага месца не знайшоў? Бяжы, пакуль можна, а то згінеш разам з усімі сваімі вырадкамі!

Балашэвіч і сам ужо вельмі шкадаваў пра сваё неразважнае пачынанне, але ўцякаць было позна. За што новую арэнду падымаць? Як паказацца людзям на вочы з чародкай паўголых змораных дзяцей?

Ён сціснуў зубы і застаўся, вырашыўшы змагацца, пакуль ногі не выпруціць. Паехаў да швагра, выпрасіў насення, засеяў колькі было поля і з дзецьмі церабіў пушчу далей. Другі ўраджай быў лепшы і на цэлы год даў ім прынамсі хлеба. Восенню дзяўчаты назбіралі ў лесе дванаццаць пудоў⁶ арэхаў на продаж. Зімою ён сам узяўся рабіць цэбры з вёдрамі, а хлопцы налаўчыліся лавіць у сіло тхароў і лісіц ды паляваць з сякерай на гарнастаяў. Увесну яны абярнулі гэта ўсё на грошы і аддалі на гадоўлю быдла.

Яны заглыбляліся ў пушчу ўсё смялей і грунтоўней — працавалі ўсе, аж да трохгадовага дзіцяці, працавалі як мурашы, заўзята і дружна: секлі, карчавалі, збіралі галлё, закурания дымам і запэцканья сажай.

Паляна шырылася, расла, і з кожным годам хлеба і ўсялякіх дабротаў у Балашэвіча прыбывала.

Праз пяць гадоў у Рагі завітаў памешчык, пахваліў за працавітасць і прызначыў суму арэнды. Спачатку мала — усяго дзесяць рублёў, але потым кожны год на тры, на пяць, а то і на дзесяць рублёў падымаў. Калі прайшло дзевятнаццаць гадоў, хацеў выселіць, бо баяўся, што пададуць на адчужэнне паводле тэрміну даўнасці. Але Балашэвіч угаварыў: пакляўся гонарам і продкамі ды падпісаў паперу, што ні ён, ні ягоныя

⁶ Пуд — 16,3 кг.

сыны ніколі не хацелі Рагі прыўлашчыць. І іх пакінулі. Толькі з Балашэвічам і абышліся так мякка, бо за яго паручыўся памешчык, у якога ён наймаў зямлю перад гэтым. Ад іншых арандатараў уласнік пушчы не прыняў ні слова, ні подпісу — выселіў гвалтам з паліцыяй, а на іх месца засяліў новых.

Цяпер Рагі былі самым заможным хутарам у ваколіцах.

«Вам зараз толькі жыць і песні спяваць», — успомніў Балашэвіч нядаўнія словы лесніка.

Можна было б і спяваць, калі б не свавольныя Ніты. Вось красуе ніва — дзесяцін на дванаццаць — буйнога, як чарот, і густога, як шчотка, жыта. А вунь там — яшчэ адно такое поле шуміць яравым збожжам. Наўкола разлеглыя, як стэп, тлустыя лугі. У лесе сорок пяць галоваў іхнага быдла пасецца, на папары — столькі ж свіней і ў два разы болей авечак. У іх тры пары коней, каб араць, і адна на стайні — каб выязджаць. На пасецы — 25 старых раёў. Пабудовы драўляныя, але выгодныя, усім патрэбным абсталяваныя.

Выйшаўшы з унукам на пагорак, Балашэвіч нават спыніўся, радасна азіраючыся навокал. Сэрца напоўнілася гордасцю: ён — гаспадар усёй гэтай мядова-малочнай паляны. Гэта ён разам з роднымі дзецьмі яе выбедаваў.

II Наезд

Цэлы вечар на хутары рыхтаваліся да абароны перад заўтрашнім меркаваным нападам. Накасілі і прывезлі воз травы для статка, каб пастухі маглі вярнуцца з пашы раней, калі спатрэбяцца ў бойцы. Знялі з рачнога моста да Нітаў насціл, звезлі яго на дзядзінец, потым вастрылі палкі, насаджвалі на доўгія дрэўкі вілы, якімі гной кідаюць, стругалі адпаведныя сваім сілам калы, мачылі новыя лапці, зацягвалі новыя аборы: няма нічога горшага, чым калі падчас бойкі парвецца ці развяжацца абора альбо лопне пас і спадуць порткі.

Рыхтаваліся старанна, удумліва, цалкам усведамляючы бліzkую небяспеку, але без страху і залішняй гарачкі — нібыта да палявання ці сенакосу ў пагоду. Прывыклі. Кожнае лета

яны адбівалі па некалькі нападаў. Пагражаючы знішчэннем, нітаўцы ўжо і ўсёй вёскай абяцалі напасці, вось як цяпер, але з вялікае хмары заўсёды бываў малы дождж: зазвычай прыходзілі толькі самыя задзірлівыя, пераважна няўмелыя смаркачы, якіх Балашэвічы, заўжды гатовыя да бойкі і папярэдзяныя пра напад, з няславаю праганялі.

Пасля вячэры гаспадары селі на прызбу і доўга раіліся.

Назаўтра ўсе, апроч парабкаў і дзяцей, усталі, як звычайна, на світанні. Жанчыны, падаіўшы кароваў, запалілі ў печы і пачалі завіхацца са сняданкам, пастухі пагналі статкі папавіцца пару гадзінаў, а стары Балашэвіч з сынамі ўзяўся адпраўляць Ружанец. Кожнага святочнага ранку ў Рагах чыталі як не Ружанец, то Гадзінкі альбо іншыя, адпаведныя пары года, малітвы: калі жывеш на такіх глухім хутары, да касцёла не наездзішся.

Адправіўшы Ружанец, пабудзілі парабкаў і дзяцей, паклікалі з поля пастухоў, паслалі Стаха да моста сцерагчы і селі за стол. Сняданак кабеты сёння зладзілі надзвычай шчодры: шатраваныя ячменныя бліны, мачанка з яйкамі, густа пасыпанымі скваркамі, і вэнджанымі скабкамi, на закуску — картапляныя клёцкі на малацэ і кіслае малако са смятанай і сырам. І ўсяго было ўдосталь.

Елі, згадваючы падзеі папярэдніх боек, і наперад смакавалі, як будучь дубасіць прыхадняў сёння. Падбэдзёрвалі сябе — хата аж трэслася ад крыкаў і выбухаў смеху.

Стах пра набліжэнне захопнікаў не папярэджаў, таму па сняданку мужчыны апрануліся — стары па-святочнаму, астатнія ў зрэбнае, абулі лапці як на сенакос, узялі кiі і рушылі між яравых хлябоў адгароджанай сцяжынай да моста — тры стаі наўпрост.

Дзень быў пагодны, ясны. Па небе блукалі адзінокія воблачкі, маленькія, празрыстыя і зграбныя. Час ад часу з захаду веяў лагодны сухі ветрык, раса ўжо цалкам высахла. Чалавечы цень скурчыўся да чатырох крокаў.

Стах са сваім заўсёдным «штыхом» вяртаваў пры мосце. Ён бачыў, што дарослыя набліжаюцца, нават чуў асобныя словы, але не азіраўся, натапырыўшы вушы ў бок лесу за рэчкай, выцягнуўшы шыю, услухоўваючыся: вельмі ўжо хацеў

паказаць, што старанна выконвае баявое заданне, якому быў бязмерна рады.

— Ну што, — спытаў у яго дзядзька Уладзь, які падышоў першы, — мужыкоў яшчэ не было? Можна, паўцякалі, як пабачылі цябе з гэтым штыхом?

— Мужыкоў не было, але прыходзіў мядзведзь, — адказаў Стах, па-ранейшаму ўглядаючыся і ўслухоўваючыся ў лес.

— Мядзведзь, кажаш?

— Ага, вунь там, — паказаў хлопчык на гушчар, — трашчала моцна і раўло, ну акурат як бык перад бітвай бушуе.

— Тады і праўда мядзведзь, — пацвердзіў дзядзька, падміргваючы астатнім. — І што, ты не спужаўся?

— Ані трохі! Вось нават з месца не сышоў!

— Чаго брэшаш, смаркач, — вылаяўся на яго бацька.

— Богам клянуса, татка, трашчала ў лесе, — прысягнуў малы.

— Колькі разоў я табе казаў не клясціся!

— Татка, я забыў.

— Зараз як дам на памяць. Марш дадому снедаць.

— Не хачу есці, я з вамі застануся.

— Я сказаў, марш дадому. І каб пры матцы сядзеў.

— Ага, — надзьмуўся хлопчык, — учора абяцалі з сабою ўзяць, а цяпер гоніце. У мяне ж і штых ёсць, я так вартаваў...

— Па срацы захацеў?! — крыкнуў бацька, хапаючыся за ремень.

Стах хуценька адбег з бурчаннем — Ян з дзецьмі не жартаваў.

Мужчыны паселі на насыпе грэблі ў цені бярозы. Але чакаць давялося нядоўга.

Праз некалькі хвілін за рэчкаю нешта падазрона затрашчала, і з кустоў лазы паказалася галава юнака ў шырокай фуражцы. Хлопец асцярожна высунуўся напалову, зірнуў на грэблю за мостам і, заўважыўшы рагоўцаў, нырнуў у гушчар. Значыць, разведаць паслалі. Праз імгненне тая самая галава мільгала ўжо ў зарасніках папараці.

Уладзь прапанаваў ім утраіх з малодшым братам Бронікам і Саўкам, дужым парабкам, перайсці рэчку, засесці ў зарасцях ля звужэння дарогі за грэбляй і завадатарам, што зазвычай

прыходзілі раней за астатніх, справіць добрую лазню, пакуль рэшта не падцягнулася. Але стары не дазволіў.

— Мы не задзірацца прыйшлі, — сказаў ён, — а бараніцца. Паспрабуем лагодна спачатку.

З лесу ўжо было чуваць, як пераклікаюцца людзі, іржуць коні і жарабаты. Галасы з кожнай хвіляй гучнелі. Мужчыны ступілі на апоры моста і прыслухаліся, нецярпліва чакаючы.

Галас ішоў зігзагам, як лясная сцяжына — то ўлева, то ўправа, — і хутка набліжаўся. Калі ветрык не варушыў цішы, да слыху даляталі асобныя пракляцці. Прыхадні ўжо дасягнулі найбліжэйшага звіву сцежкі і вось-вось мусілі з'явіцца на грэблі. Мабыць, раіліся між сабою. Мінула хвілін пяць — і раптам дзіка зараўло, закрычала: на грэблю высыпаў натоўп.

Уперадзе няшчільна, па двое-трое, ішлі, крычучы, і трасучы кіямі, завадатары ў чорных, з шырокімі аколышамі фуражках набакір, з казацкімі чубамі, у белых зрэбных кашулях з чырвона-зялёнай вышыўкай на каўняры і на грудзях. Яны надзелі кашулі навыпуск, па-беларуску, і два разы апаясалі стракатай плеченай тасёмкай на паўвяршка, з кутасамі, што звісалі на левае сцягну, а таксама беляя нагавіцы і лапці-саракавушкі з рамянямі на лытках. За імі, пхаючыся, сунулася шматлюдная грамада, апранутая на той жа капыл. Кіі яны неслі на плячах і здалёк былі падобныя да вайсковай роты. Многія з іх былі дарослыя хлопцы, ужо з вусікамі, але бальшыня — смаркачы дапрызыўнога веку, хаця і дужыя ўжо. Далей аж у бясконцасць цягнулася доўгая падвойная чародка дзяўчат і падлеткаў на конях. За якія паўвярсты ў бары пастухова труба бадзёра выводзіла лявоніху, абвяшчаючы, што за ўсім гэтым ідзе статак быдла.

Рагоўцы трывожна пераглянуліся, зразумеўшы, што справа кепская. Насустрач ім ішло прынамсі восемдзсят хлопцаў, і гэта не лічачы конных, — а іх разам са старым усяго дзевяць. Дагэтуль нітаўцы ніколі не прыходзілі такім натоўпам.

Яны сышлі з апораў і сталі купкаю на беразе са свайго боку.

— Гэй, ляхі клятыя, — крыкнулі задзіракі, апынуўшыся за некалькі дзясяткаў крокаў, — на чорта мост разабралі, вашу маць? А ну склалі назад, морды ляцкія!

Балашэвічы прамаўчалі.

Неўзабаве падцягнуліся асноўныя сілы нітаўцаў і, абступіўшы завадатараў, падышлі да самага моста, але па апорах пераходзіць ніводзін не наважыўся. У бок Балашэвічаў паляцелі кляцьба, лаянка і разнастайныя мацюкі.

— Мяцежнікі, маць вашу! Чаго мост разбіралі? Сучыя сыны, недавяркі! Мост назад вярнулі, маць вашу, а то мы вам зараз пакажам!

Некаторыя для лепшай акрасы сваіх «матушак» пачыналі з «так і разгэтак», аж брыдка было слухаць.

Стары падаў знак, што хоча гаварыць. Натоўп крыху прыціх.

— Вы чаго, хлопцы, крычыце? — прымірэнча загаварыў ён дрыготкім ад старасці і хвалявання голасам. — Навошта калы на плечы пабралі, нібы на ваўкоў ідзяце альбо на сабак шалёных? Скажыце па-добраму, чаго вы ад нас хочаце.

— Навошта мост разабралі, пытаемся! — выступіў наперад адзін з завадатараў — мужык, што адбыў службу ў войску і на праве знаўся. — Ва ўсім гасударстве расійскім ніхто не можа дарогу загароджваць. Давай, старык, складзі мост і нас пусці.

— Гэтая дарога не дзяржаўная, яна толькі на наш хутар і вядзе. Мы яе самі збудаваў і маем права ёю распараджацца. Людзям, якія да нас з добрымі намерамі ідуць, мы дарогі не заступім. Чаго вам трэба на нашым баку? Навошта вам мост?

— На пасбішча нашае, на сервітуты, хочам з быдлам і коньмі! Вярні насціл і ўсё тут!

— На гэтым баку — нашы лугі і збожжа, а вашых сервітутаў — ніводнага. Не вы дарогу нам пракладалі, не вы сеялі, то і пасвіць права не маеце.

— Маем права! Нашы атцы паншчыну служылі! Нам цар усюды дазволіў пасвіць! Маем права, маем! — пасыпаліся галасы з натоўпу.

— Ні мне, ні бацьку майму вы паншчыны не служылі, — адказаў Балашэвіч. — Я бедны працоўны чалавек, як і вы ўсе. Дзеткі мае, ці ж вам няма пашы апроч нашага хутара? Пяцьсот валокаў лесу перад вамі ляжыць, на дваццаць вашых статкаў хопіць. Вы ж сваёй худобе больш шкоды, чым карысці, чыніце, на пяць верст яе гонячы. Няўжо ж у вас конь пасыщее ці карова больш малака дасць, калі на нашым лузе паскубе альбо аўса

ўшчыпне? Нашто ж хочаце шкоды людзям, што, як і вы, на кавалак хлеба цяжка робяць і ў таго самага Пана Езуса вераць, га?

На тварах прыхадняў нібыта нават нейкі сорам з'явіўся і збянтэжанасць. Але не на ўсіх.

— А і пасыцеюць! — вырвалася ў кагосьці.

— Рэпы хочам! — пасмялеў яшчэ адзін.

— Так, рэпу давайце! Гарошу зялёнага! І маркоўкі! — адно за адным паляцелі патрабаванні.

— Добра, дамо вам рэпы, — пагадзіўся стары. — А гарошу не магу, ён толькі цвісіць пачаў, там пакуль адно пустыя струкі. У морквы таксама завязь з п'яўку. Не будзеце ж вы націны есці.

— Тады рэпу давай! Нясі зараз жа! І сала! Сала нам! І мёду! І сахару! — прыхадні рабіліся ўсё больш патрабавальнымі, бачачы падатлівасць ляхаў.

— Мёду, хлопцы, цяпер няможна, у пчолак самая работа цяпер. Мы вам аддамо ўсё, што ў садзе ёсць, рэпы яшчэ дамо, сала, сахару таксама дамо, толькі кіньце свае калы. Кідайце, дзеткі, у рэчку, хай плывуць злым людзям на хваробу.

Многія хлопцы апусцілі калы і няўпэўнена азірнуліся вакол: здавалася, умовы іх задаволілі.

— Бяжы, хлопча, дадому хутчэй, — павярнуўся Балашэвіч да наймалодшага сына. — Вазьмі на гарышчы кавалак сала, забяры з шафы цукар і скажы бабам, каб на агародзе ўсю рэпу вырвалі, і неадкладна сюды прыносьце.

— Ты, сабака, думаеш, што нас кавалкам сахару купіш? — закрычаў, выскокваючы наперад, Маталах, першы ў Нітах задзіра. — Вось табе, шэршань стары!

І кінуў камень у Балашэвіча, які ўсё яшчэ стаяў, павярнуўшыся да сына. Трапіў у галаву крыху вышэй за вуха. Стары войкнуў і споўз на зямлю, сплываючы крывёй.

Ян, Марцін і Бронік кінуліся бацьку на дапамогу.

— Вы толькі паглядзіце на ляха! — пад'юджаў Маталах. — Ён нам будзе выдзяляць па скрылёчку, як свінапасам! Самі возьмем! Рагі нашы, усё наша! На ляхаў, рабяты! На мяцежнікаў! Мы рускія! Пастуха абідзелі! За мной, рабяты!

Ён выставіў наперад кій і палез на сярэдняю маставую апору, спадзеючыся перабрацца, пакуль рагоўцы ў замяшанні. Па бакавых апорах за ім рушыла яшчэ двое зухаў.

Уладзь, Саўка і Людвік — другі парабак — загарадзілі ім да-рогу. Уладзь стаў насупраць Маталаха.

— Ну чакай, зараз я табе за татку ўсыплю, — шаптаў ён, прысеўшы для скачка, нібы кот. Падпусціў на даўжыню кія і выцяў у плячо, скінуўшы задзіру ў рэчку. Цэліў, праўда, у галаву, але пакуль размахваўся, Маталах адхіліўся ўбок. Са сваім супраціўнікам Саўка зрабіў тое самае, а Людвік высунуўся задалёка, праз гэта слаба замахнуўся, і ягоны непрыяцель здолеў абяшкодзіць удар і вывернуцца.

Тым часам Ян з Бронікам паднялі параненага бацьку. Ён бязвольна вісеў у іх на руках і сплываў крывёю, але быў прытомны.

— Бронік, сыноч, адвядзі мяне дадому, — ледзь чутна прамовіў ён. — А вы, дзеткі, бараніцеся колькі зможаце. Толькі прашу, не біце насмерць і самі беражыцеся.

Ні на што не зважаючы, нітаўцы ўсё яшчэ ўпарта пхаліся па апорах. Некаторыя валіліся ў раку альбо са стогнамі паварочвалі назад, а іх месца адразу ж займалі іншыя ўдальцы. Натойп падаграваў сябе дзікім выцём, такім вуркатлівым і шалёным, што здавалася, нібыта людзей у ім тысячы — цэлая татарская арда. Лезлі па-рознаму: адны асядлалі брусы і перасоўваліся на дупе, а другія абаранялі першых, выставіўшы палкі і наступаючы ззаду. Але ўсё марна: рагоўцы, стоячы на цвёрдым беразе, адбівалі любы напад без адзінага высілку.

— Ужарым, рабяты! Палкамі ў іх давайце! — выбіваўся асобны голас з усеагульнага крыку. — Ужарым! Палкамі! Дайце палак! — разыходзілася па натоўпе і ляцела па грэблі аж да конюхаў.

Падлеткі аддалі коней дзяўчатам і пабеглі па палкі.

Неўзабаве гурт атрымаў жаданыя снарады, кінуўся ў атаку — і паветра ажно зазвінела, калі ў яго са свістам узняліся шматлікія калы.

Раз-пораз рагоўцы з сыканнем хапаліся за руку, плячо, галаву ці нагу, якія апыналіся пад палачным агнём, але не адступалі. Удары дзеравячынаў, ды яшчэ і пераважна струхлелых, не маглі ні аглушыць, ні пакалечыць. Рагоўцы выбіралі сушэйшыя палкі і кідалі назад у натоўп.

Нітаўцы шалелі ад злосці. Купка завадатараў на чале з Маталахам, мокрым пасля купання, пра нешта раілася за спінамі іншых. Потым паклікалі з натоўпу паўтара дзясятка наймацейшых хлопцаў і забеглі з імі ў лес.

Па наваколлі разляцеліся гукі сякераў. У рагоўцаў дрыжкі пайшлі па целе: на той дзясцы рос маладняк. Яны здагадаліся пра намеры непрыяцеляў, але не спалохаліся, у іх сэрцах нават надзея з'явілася: падумалі, што Пан Бог такога граху нітаўцам не спусціць.

Праз некалькі хвілінаў па левым баку зарыпела, затрашчала, і ўпоперак ракі рухнула вольха. Яшчэ не сціхла рэха, а праз паваленае дрэва ўжо бегла чарада хлопцаў. Ім наперазз кінуліся Уладзь, Саўка і Людвік і пасля гарачай сутычкі адкінулі іх назад за раку.

Рэха сякераў яшчэ грывела па лесе. Неўзабаве за пяцьдзсят крокаў ад першай вольхі павалілася другая. Уладзь пабег да яе, але па дарозе зваліўся ў балаціну, здрадліва прыкрытую слоём дзёрну, і пакуль з яе выбіраўся, паваленай кладкай перабегла ўжо шасцёра хлопцаў — атачылі яго і спакойненька выцялі кіямі з усіх бакоў. І тут ужо стала не да пераправы — трэба было бараніць сябе самога. Раскруціўшы кій млынком над галавою, Уладзь, нібыта ратуючыся ад сабачай зграі, пачаў павольна адступаць на цвёрды грунт. А нітаўцы тым часам беглі па кладцы шчыльным шэрагам, абступалі ўсё гусцей і кідаліся ўсё смялей. Не могучы падступіцца бліжэй праз раскручаны над галавою кій, яны пулялі палкамі, падкрадаліся ззаду і бадаліся галавой. Адзін выдраў з адонка кавалак струхлелага палена, шпурнуў Уладзю пад ногі і ледзь не паваліў.

Але на дапамогу падаспелі Бронік, які ўжо адвёў бацьку дадому і вярнуўся, і Саўка з Людвікам. Яны разарвалі колца, што абступіла Уладзя, і хлопцы ўчацвярых дружна сталі супраць нягоднікаў. Дубіны загрузкаталі так, нібыта малацілі адначасова пяццю-шасцю цапамі. У Саўку нібы чорт усяліўся: ён смаліў сваім даўжэйшым за галоблю кіем па нагах і з кожным ударам валіў некалькіх, быццам траву касіў. Людвік асаблівым прыёмам выбіваў калы з рук праціўнікаў і цяў іх паміж ног, каб, як ён казаў, зрабіць іх няздольнымі да дзевак і каб на калецтва саромнага месца баяліся скардзіцца. Уладзь з Бронікам

завіхаліся разам: разразалі млынкі натоўп, імкліва скакалі то ўперад, то ўбок, то назад, бадаліся, лупілі па хрыбтах, баках, плячах, нагах. Круціліся ваўчком, кідаліся ўроссып, нібы зямля перад акучнікам картоплі. Выкарыстоўвалі ўсе вядомыя ім штукі і фокусы, напружвалі ўсе сілы, каб ашаламіць ворага сваёй рашучасцю і адвагай, зламаць завадатараў і адпудзіць астатніх ад пераправы праз раку.

І нітаўцы, відавочна ўражаныя хвацкасцю рагоўцаў, якой яны ў іх не падазравалі, і ярасцю, з якой тыя біліся, пачалі адступаць да берага. Але, заўважыўшы, што рагоўцы свядома стараюцца не біць насмерць, што амаль кожны з паваленых вяскоўцаў падымаецца сам і што некаторыя з іх нават зноў кідаюцца ў бойку, асмялелі і перайшлі ў наступ. Ужо больш чым паўсотні іх перабегла праз рэчку. Старэйшыя пад'юджавалі маладзейшых:

— Сорам нам будзе, хлопцы, калі мы такім гуртам не дамо рады чатыром ляхам! Смялей бярыцеся! Біце чым папала! Не здавайцеся! Яны мяцежнікі! Мы — рускія людзі! Бяромся, рабяты!

І яны зноў узялі рагоўцаў у колца. Мацнейшыя схопілі дубіны, астатнія білі кавалкамі дрэва. За некалькі хвілінаў расхпалі, разламалі на кавалкі цэлы адонак. Кідаліся на рагоўцаў і вішчалі як шалёныя, раз-пораз наносячы ўдары. Маталах зайшоў з тылу і выпяў Уладзя сякераю, цяжка параніўшы таго ў сцягно. Ад болю Уладзь аж падскочыў, але не ўпаў: падхапіў сякеру, адбег да брата і пад яго прыкрыццём засунуў яе сабе за пояс. Потым адной рукой заціснуў рану, а ў другой трымаючы кій, далей малаціў ворага — Уладзь быў моцны і спрытны, як ніхто з Балашэвічаў.

Адзін з важакоў ударыў сякераю Броніка, але схібіў: сякера трапіла абухам у грудзі і ўпала. Бронік нахіліўся, каб па прыкладзе брата яе падхапіць, — і атрымаў зверху дубінаю па галаве, зарыўшыся носам у зямлю. Раз'ятраныя нітаўцы абляпілі яго, нібыта крумкачы падліну, і давай бязлітасна лупіць ляжачага.

Уладзь схопіў кол абедзвюма рукамі і кінуўся брату на ратунак. Падскочылі і Людвік з Саўкам. Апошні ад выгляду крыві і сякераў раз'юшыўся як дзікі звер.

— Заб’ю, ей-богу заб’ю! — роў ён. — Калі вы тапарамі, дык і я насмерць!

Ён некалькі разоў лупануў паленам і разагнаў набрыдзь. Уладзь падняў параненага брата, узяўшы адной рукой падпахі праз плечы, а другой заціснуўшы ўласную рану, і, абараняючыся ад разлютаванага натоўпу, рушыў да грэблі да сваіх.

Тыя ўжо беглі ім насустрач, бо далей трымаць мост не было сэнсу. Дабегшы, наскокам разарвалі колца нападнікаў і, злучыўшыся разам, па канюшыне, што расла паміж лугам, садам і агароджаю, пачалі адступаць да плоту.

Барукацца з такім натоўпам было немажліва, таму толькі бараніліся, увесь час круцячы млынкі і трымаючыся шчыльным колам, каб іх не атакавалі з тылу. І толькі Саўка, якога стогны параненых гаспадароў уганялі ў шаленства, раз-пораз ярасна кідаўся да злачынцаў і, пляжачы іх паленам, помсціў за ліхадзейства.

Нітаўцы ўсё настойлівей ціснулі з усіх бакоў. Не могуць наблізіцца да рагоўцаў, якія бесперастанку круцілі кіямі, яны кідаліся ў іх палкамі здалёк, што не прыносіла ніякай заўважнай шкоды. Але тут падбеглі шчэ конюхі, паднёсшы таварышам камяні, што аказаліся больш грознаю зброяй, і цяпер то адзін, то другі раговец сыкаў і хапаўся за руку, нагу ці бок, забываючы бараніцца. Некаторыя ўдары былі такія, што ўцятая падалі на зямлю, і да іх тут жа кідалася зграя з дубінамі. Здавалася ўжо, што рагоўцам канец, што вось-вось усярэдзіну ўварвецца гурт нападнікаў, атакуе з тылу, разаб’е кальцо, расцісне і пераб’е ўсіх дубінамі. Але кожны раз да нешчасліўца паварочваўся хтосьці з яго таварышаў, закрываў сабою, даючы мажлівасць устаць, адысці назад і, ператрываўшы першы прыступ болю, зноў уступіць у бойку. Ян нястомна падбадзёрваў хаўруснікаў:

— Трымайцеся, браткі, трымайцеся! Нам бы толькі да саду, да плоту дабрацца, а там ужо гады нас не ўкусяць. Трымайцеся, хлопцы, ужо недалёка.

У садзе, што ляжаў паміж палянай канюшыны і дзядзінцам, іх чакала сям’я, трымаючы калы і агнястрэльную зброю.

Усё часцей падалі рагоўцы, усё мацней сплывалі крывёю, усё павольней рухаліся — але дапялі да заповітнага саду непераможанія.